

**СПІВВІДНОШЕННЯ КОГНІТИВНИХ СТИЛІВ І ПАРАМЕТРІВ
ПРИЙНЯТТЯ РІШЕНЬ**

У статті представлені результати теоретичного осмислення емпіричного дослідження взаємозв'язку когнітивних стилів і параметрів ухвалення рішення. Представлені описи особливостей ухвалення рішень при домінуванні певних стильових характеристик особистості.

Ключові слова: особистість, прийняття рішень, когнітивний стиль.

В даний час проблематика когнітивних стилів або стильових характеристик пізнавальної сфери особистості займають важливе місце в системі психологічного знання. Одним із чинників, що зумовлюють це, є переконаність у наявності індивідуального – своєрідних форм розуміння реальності людьми.

Метою написання даної статті з'явилася побудова моделі взаємозв'язку когнітивних стилів (полезалежність – полenezалежність; імпульсивність – рефлексивність; ригідний – гнучкий пізнавальний контроль; когнітивна простота – складність) з деякими характеристиками прийняття рішень (ПР). У цьому контексті нами були розглянуті як континуальна модель когнітивних стилів, так і модель їх Δ – вимірювання (з урахуванням "розщеплювання" полюсів когнітивних стилів).

Такий розгляд проблеми був обґрунтований наступними положеннями:

– положення М. А. Холодної про регуляторну функцію когнітивних стилів, що полягає в їх прямому впливові на процеси переробки інформації і особливості афективних станів [9];

– існування "розриву" між модельними підходами до ПР, на який указує Т. В. Корнілова [4]. У моделях інтелектуальних рішень, рішення опосередковані базисними процесами, що реконструюються як компоненти розумової діяльності суб'єкта (цілеформування, смислова регуляція і т.д.). А в нормативних моделях мова йде про інші процеси, що не включають вказані компоненти становлення інтелектуальних критеріїв ПР. Цей "розрив" переборний. Способом подолання виступає необхідність відродження принципу функціональної регуляції ПР. Він означає визнання варіативності функціональних систем регуляції ПР, що дозволяють говорити про генезис різних базисних процесів і діагностику різних взаємозв'язків компонентів, рівнів і міжкомпонентних зв'язків в регуляції ПР, репрезентуючих когнітивно-особистісні зусилля суб'єкта в ситуації вибору. Ми вважаємо, що одним з таких компонентів є когнітивно-стильова організація особистості, яка приймає рішення (ОПР).

– позначені в сучасній концепції ПР особливості когнітивного опосередкування процесів ПР у трудовій діяльності людини, до яких відносяться: необхідність розпізнавати ситуації невизначеності, роль суб'єктивного уявлення про завдання ПР, активність людини в реалізації ПР і прояв феномена відповідальності (що виражається в збільшенні суб'єктивних феноменів, що залучаються в ПР, а також їх інтегрованості) [1, 7, 8].

Це дозволяє нам розглядати когнітивний стиль як один із системних вузлів, що регулюють процес здійснення вибору – прийняття рішень.

Для побудови моделі ми використовували визначення поняття "когнітивний стиль" (КС), запропоноване М. А. Холодної. КС – "це індивідуально-своєрідні способи переробки інформації про своє навколишнє у вигляді індивідуальних відмінностей у сприйнятті, аналізі, структуризації, категоризації, оцінюванні того, що відбувається" [9].

Нами були розглянуті взаємозв'язки когнітивних стилів з наступними параметрами ПР: особистісними чинниками рішень, такими як раціональність і готовність до ризику; схильністю прийняти рішення інтуїтивно, раціонально, або, ґрунтуючись на думках; провідними мотиваційними установками, що відповідають за характер здійснюваного вибору; а також швидкістю ПР у ситуації невизначеності вибору.

Як було вже сказано вище, у психології описано немало взаємозв'язків КС з процесом ПР. Так результати, отримані Т. В. Корнілової при вивченні процесу прийняття рішень у діалозі з комп'ютером, свідчать про наступні тенденції [3]: а) у групі з більш вираженою "імпульсною" (схильністю до ризику) випробовувани швидше здійснювали спроби, тобто менший час витрачали на обдумування своєї гіпотези в діалозі; б) виявлена значуща кореляція "рефлексивності" (за тестом Кагана) з великим числом проміжних рішень при максимальній невизначеності ситуації; в) у полenezалежних осіб час на обдумування проміжного рішення в діалозі більший, ніж у полenezалежних; г) показники "ригідності" (за тестом Струпа) не виявили значущого зв'язку з часом обдумування; д) максимальну вираженість схильності до ризику супроводить і максимальна ригідність. Таким чином, у даному дослідженні були виявлені взаємозв'язки когнітивно-стильових особливостей особистості зі швидкістю ПР. Т. В. Корнілова приводить наступні дані про зв'язки КС з чинниками ПР в ситуації невизначеності [4]. З'ясувалося, що нераціональність і схильність до ризику характерні для імпульсивних суб'єктів, яким одночасно властива ригідність; для полenezалежних осіб характерна нерішучість і схильність до ризику.

У дослідженні Д. Л. Петрович були отримані показники значущої негативної кореляції між часом перших відповідей по тесту Кагана і раціональності по тест–опитувальнику особистісних чинників рішень [6]. Зі збільшенням раціональності відбувалося зменшення часу на ПР. Також негативна кореляція була отримана між показниками готовності до ризику і кількістю помилок у тесті Кагана в підгрупі швидкі/точні. Цей результат свідчить про те, що чим більше сформованість механізму інтелектуального контролю, яка представлена в показнику кількість помилок, тим більшою є готовність до самоконтролю дій у ситуації ПР і готовність покладатися на себе.

Взаємозв'язок процесу та якості рішень з рефлексією розглядається в роботі А. В. Карпова [1]. Між змінними рефлексії і якістю реалізації процесів ПР відсутня пряма однозначна залежність, ця залежність наближається до "інвертованої U-образної". Для такого роду залежностей характерна наявність двох областей мінімальних значень залежної змінної (ефективності ПР). Вони співвідносяться відповідно з мінімумом і максимумом залежної змінної. Тобто,

максимальна якість процесів ПР має місце при мінімальній рефлексивності, але і не при максимальному його значенні.

Існує достатньо виражена тенденція до прямого зв'язку якості ПР і рівня інтелекту. Індивіди високорефлексійні характеризуються [2] (в порівнянні з низькореклексійними) тим, що використовують і прагнуть використовувати в ході рішень помітно більше кількості інформації. Прямою функцією від міри рефлексії є обсяг інформаційної основи процесу ПР.

Нижче ми представили докладний розгляд чотирьох когнітивних властивостей: полезалежність/полене-залежність, імпульсивність/рефлексивність, ригідний/гнучкий пізнавальний контроль, когнітивна простота/складність; і проаналізували можливі стратегії ПР на кожному полюсі когнітивних стилів. Аналіз даних, отриманих у проведеному нами емпіричному дослідженні, дозволяє зробити наступні узагальнення.

Поленезалежність виявляється в аналітичності пізнавальних образів: схильності деталізувати і диференціювати свої пізнавальні враження, орієнтуючись при цьому саме на релевантні елементи сприйнятого матеріалу. У випробовуваних пізнавальні образи більш рухомі і "тривимірні", вони легко виконують будь-які просторові перетворення, мають тенденцію структурувати і зв'язувати матеріал, що пред'являється; орієнтуються на змістовні характеристики діяльності, а не на її емоційно-особистісний "фон". Для досліджуваних характерні наступний тип організації ментального досвіду: у них більш інтегровані образний і вербально-мовний канали переробки інформації; більш виражений досвід рефлексії.

Полезалежні досліджувані в ході дослідження покладаються на зовнішнє видиме поле, через силу долають його вплив, їм потрібно багато часу, щоб виділити потрібну деталь у складному зображенні [1]. В їхньому ментальному досвіді перцептивні сигнали відіграють домінуючу роль, контролюючи процеси виявляються сформованими на відносно низькому рівні. У пізніших роботах Уїткін зробив акцент на характері спрямованості суб'єкта: або на зовнішні чинники (тенденція бути полезалежним), або на внутрішні чинники (тенденція бути полене-залежним) [9].

Таким чином, полезалежність/полене-залежність у вузькому значенні слова – це здатність вичленити просту деталь у складній фігурі, тоді як у широкому значенні слова – це показник рівня психологічної диференціації. Полезалежні особи більшою мірою покладаються на зовнішні чинники (у ситуації спілкування – на інших людей) і виявляються, внаслідок цього, більш соціально орієнтованими. Вони більш чутливі до соціальних дій, уважніші до соціальних джерел інформації, делікатніші по відношенню до інших людей, чекають від них підтримки і допомоги.

У достатньо великій кількості досліджень повідомляється про те, що полезалежні в невизначеній або загрозовій ситуації демонструють простіші, неспеціалізовані форми захисту, які виключають активну переробку досвіду і, як наслідок, провокують побудову спотвореного образу реальності [6, 9]. Навпаки, у полене-залежних людей у подібних ситуаціях починають працювати складніші, спеціалізовані форми захисту, орієнтовані на перетворення досвіду і вибудовування більш – менш зв'язної картини подій.

У полене-залежних осіб більш виражена схильність до ризику як наслідок тенденції уникати ситуації невизначеності. На думку І. Г. Скотнікової, в основі схильності до ризику в полене-залежних осіб лежить прагнення швидше вийти з ситуації невизначеності, яку вони не можуть переструктурувати або переосмислити [5]. Базова відмінність між цими суб'єктами, як вважає М. А. Холодная, полягає в особливостях їх інформаційно-пошукових стратегій: полезалежний використовує іншу людину як засіб вирішення проблемних ситуацій, тоді як полене-залежні суб'єкти спираються на свій власний досвід, вважаючи за краще самостійно аналізувати ситуацію та ухвалювати рішення [9].

Таким чином, ми можемо чекати, що в ситуації ухвалення рішень, полене-залежним особам буде набагато легше, в порівнянні з полезалежними, скористатися раціональними стратегіями ПР, оскільки їхні когнітивні структури дозволяють їм швидко проводити порівняння й оцінку різних альтернатив, бачити ситуацію в деталях. Спираючись на суб'єктивні критерії правильності того чи іншого вибору, вони не залежать від думки інших людей. Отже, вони ухвалюватимуть рішення швидко, не боячись припуститися помилки. Тому в мотиваційній регуляції вибору в полене-залежних осіб переважатиме мотивація досягнення успіху.

На полюсі полезалежним, швидше за все, переважатимуть протиставлені стратегії ПР, а саме: готовність до ризику, інтуїтивні рішення, великі тимчасові витрати на здійснення вибору, мотивація уникнення. Також нам бачиться можливою властивість ризикованих рішень і полене-залежним особам. При цьому ризик у цих двох категорій людей якісно відрізнятиметься, оскільки полене-залежні особи ризикують при достатньо повному орієнтуванні в ситуації, на відміну від полезалежних, які йдуть на ризик в умовах недостатності інформації.

Когнітивний стиль "імпульсивність-рефлексивність" характеризує індивідуальні відмінності у схильності ухвалювати рішення швидко або поволі. Найбільш яскраво ця стильова властивість проявляє себе в умовах невизначеності, коли потрібно здійснити правильний вибір з деякої безлічі альтернатив. Імпульсні випробовувані схильні швидко реагувати в ситуації множинного вибору, при цьому гіпотези висувуються без аналізу всіх можливих альтернатив. Для рефлексивних випробовуваних характерний сповільнений темп реагування в подібній ситуації, гіпотези перевіряються і багато разів уточнюються, рішення ухвалюються на основі ретельного попереднього аналізу ознак альтернативних об'єктів. Рефлексивні випробовувані витрачають більше часу не стільки на оцінку своїх гіпотез, скільки на збір інформації в процесі побудови репрезентації ситуації [9]. Огляд дослідження цього стильового параметра, представлений у роботі Б. Мессера, свідчить, що в області скануючої поведінки рефлексивність припускає ретельніший і систематичний збір інформації в умовах роботи з методикою Кагана. Зокрема, судячи з характеру окорухової активності, рефлексивні випробовувані витрачають більше часу на загальний розгляд усіх малюнків, у них більша кількість поглядів на окремі малюнки, вони часто фіксують погляд на однакових ознаках малюнків, порівнюючи їх між собою. Рефлексивні особи не тільки витрачають більше часу, оцінюючи свої гіпотези, але також збирають більше інформації до моменту своєї відповіді. Підтвердженням цих фактів є результати дослідження індивідуальних відмінностей у способах ПР у ситуації невизначеності за допомогою опитувальника ОФР-25: саме імпульсивні особи демонструють низькі показники за шкалою "раціональність", тобто в них відсутня схильність до відбору і накопичення інформації [9].

Розсудливість і схильність до аналізу при ПР також може бути виражена в рефлексивних осіб переважанням крім раціональних рішень, рішень, заснованих на думці, які припускають звернення людини до власного досвіду для дозволу актуальних завдань. Імпульсивним людям, навпаки, будуть властиві інтуїтивні рішення і підвищена готовність до ризику.

Детермінанти індивідуальних відмінностей в імпульсних і рефлексивних Дж. Каган пов'язує з особливостями мотиваційно-афективної сфери особистості. Так, тенденція бути рефлексивним, або імпульсивним, є функція балансу між двома суб'єктивними цінностями: орієнтацією на швидкий успіх, або тривогою за можливу помилку. Якщо боязнь людини зробити помилку більша, ніж швидко добитися успіху, то в нього рефлексивний стиль. Якщо ж тривога у зв'язку з власними помилками менша бажання швидкого успіху, то в людини переважає імпульсивний стиль [4].

Когнітивний стиль "ригідний-гнучкий пізнавальний контроль" відображає ступінь суб'єктивної труднощі в зміні способів переробки інформації в ситуації когнітивного конфлікту. Ригідний контроль свідчить про труднощі в переході від вербальних функцій до сенсорно-перцептивних через низький ступінь їх автоматизації. Ригідних людей відрізняє відсутність схильності попередньо обдумувати свої дії, а також спрямованості на попередній збір інформації при прийнятті рішень. Опосередковано, – через збалансованість вербальної і сенсорної модальностей досвіду, цей когнітивний стиль, вочевидь, робить вплив на особливості організації індивідуальних ментальних образів [9].

Також наголошується схильність ригідних осіб реагувати з імпульсним типом, тобто їм менш властиве, ніж особам з гнучким пізнавальним контролем, заздалегідь обдумувати свої дії і орієнтуватися на попередній збір інформації при прийнятті рішення, чому може супроводити виражена готовність до ризику. Тоді для гнучких осіб в ситуації ПР будуть характерні раціональні стратегії і необхідність витратити більше часу на здійснення вибору.

Стиль "когнітивна простота-складність" пов'язаний з тим, що кожна людина по-своєму сприймає, розуміє, інтерпретує і прогнозує дійсність на основі конструкції свого індивідуального ментального досвіду. Згідно з Дж. Келлі, одні люди будують багатовимірні моделі подій, інші – "бачать" ті ж події спрощено і неваріативно [6]. У когнітивно-простих і складних випробовуваних по-різному буде розуміння ситуації в умовах зміни її інформаційних характеристик. Було відмічено, що при дослідженні студентів когнітивні складні випробовувані в основному є екстравертами [9]. При високій диференціації й інтеграції понять (когнітивно складні) розвиненішою є здібність до скріплення й узагальнення самої різної інформації. Враховується безліч ознак об'єктів. Інформація обробляється до того, як ухвалюється рішення.

Для когнітивно простих осіб характерний категоричний "чорно-білий" погляд на речі за рахунок зниження здатності думати в режимі відносності. У ситуації конфлікту спостерігається прагнення до його мінімізації аж до його ігнорування. Якщо ж конфлікт все - таки виноситься на обговорення, то рішення ухвалюється вкрай швидко. Таким чином, ми припускаємо наявність мотивації уникнення невдач у регуляції ПР у когнітивно простих осіб, схильності приймати рішення швидко, інтуїтивно, а також здатності здійснювати ризиковані вибори (у когнітивній складних – протиставлені стратегії). Континуальна модель взаємозв'язку когнітивних стилів з параметрами ПР наведена у табл. 1.

Таблиця 1

Континуальна модель взаємозв'язку когнітивних стилів з параметрами прийняття рішень

Когнітивні стилі	Характеристика прийняття рішень
Полнезалежний	Раціональність. Готовність до ризику. Мотивація досягнення. Висока швидкість при ПР
Полезалежний	Готовність до ризику. Інтуїтивні рішення. Мотивація уникнення. Низька швидкість при ПР
Імпульсні	Готовність до ризику. Інтуїтивні рішення. Мотивація досягнення
Рефлексивні	Раціональність. Рішення, засновані на думці. Мотивації уникнення
Ригідний пізнавальний контроль	Готовність до ризику. Інтуїтивні рішення. Мотивація досягнення. Висока швидкість при ПР
Гнучкий пізнавальний контроль	Раціональність. Мотивація уникнення. Низька швидкість при ПР
Когнітивний прості	Готовність до ризику. Інтуїтивні рішення. Мотивація уникнення. Висока швидкість при ПР
Когнітивний складні	Раціональність. Низька швидкість при ПР

Ми звертаємо увагу на те, що при такому розгляді питання дані стильові групи повинні характеризувати однаковими стратегіями ПР, а не протиставленими, як у нашому випадку. Цей факт указує на необхідність вивчення проблеми взаємозв'язку КС і ПР в іншому заломленні, а саме – з погляду розуміння КС як "квадріполярного вимірювання". Такий шлях припускає виділення в кожній когнітивній властивості стильових підгруп, які можуть розрізнятися між собою по виділених параметрах, оскільки використовують абсолютно різні пізнавальні стратегії. М. А. Холодная пропонує розглядати наступні підгрупи в тих, що цікавлять нас, когнітивних стилях [9].

Поліус полнезалежних "розщеплюється" на дві субгрупи: фіксовані полнезалежні і мобільні полнезалежні. Поліус полезалежних відповідно: фіксовані полезалежні і мобільні полезалежні (або латентні полезалежні).

Мобільні полнезалежні випробовувані з середніми значеннями ПНЗ/ПЗ виявляють найвищу інтелектуальну продуктивність за показниками оперативної пам'яті і розумової напруги, тому що через їх чутливість до перцептивних сигналів "вимушено" сформувалися ефективні контролюючі процеси [6]. Мобільним полнезалежним випробовуваним, на відміну від фіксованих полнезалежних доводиться робити деякі ментальні зусилля для структуризації ситуації. У них поступово виробляється механізм мимовільного інтелектуального контролю. Мобільні полнезалежні мають

структуровану систему уявлень про навколишній світ, яку вони успішно застосовують у своїй діяльності, у тому числі і в процесі прийняття рішень. Проте, ця система може трансформуватися під впливом якихось зовнішніх стимулів.

У фіксованих ПНЗ ментальні структури працюють за принципом сучасного фотоапарата: "кляцання, – і всі деталі ситуації відтворені на плівці" [6]. Людям цього типу не треба "оцінювати відстань, враховувати характеристики освітленості" і т. д., тобто контролювати свої дії і параметри ситуації, з тим, щоб отримати чітку "ментальну картинку". Випробовувані з максимальною полнезалежністю нечутливі до перцептивних сигналів, тому в них контролюючі процеси виражені в набагато меншому ступені. При такому складі розуму немає необхідності у формуванні "усередині" ментального досвіду суб'єкта структур, що відповідають за мимовільний контроль інтелектуальної діяльності.

Згідно з більшістю досліджень, зі зростанням полнезалежності (тобто у фіксованих полнезалежних) наголошується зниження по широкому спектру показників роботи інтелекту [9]. Полнос імпульсивності "розщеплюється" на дві субгрупи: швидкі / неточні (імпульсні) і швидкі / точні. Полнос рефлексивності відповідно: повільні / точні (рефлексивні) і повільні / неточні.

Швидкі/неточні – це ті випробовувані, які швидко ухвалюють неправильні рішення через відсутність у них установки на попередній аналіз стимулів. Швидкі/неточні сканують меншу кількість ознак окремих стимулів, менш уважні до відмінностей, сприймають стимульне поле фрагментарно. Швидкі/точні швидко ухвалюють правильні рішення за рахунок дії механізму категоріального узагальнення. Порівнюють тільки декілька в найбільшій мірі схожих пар стимулів, відразу відсікаючи всі невідповідні альтернативи і обмежуючись аналізом мінімально можливого числа варіантів. У повільних/точних максимально виражена здатність контролювати свою поведінку (пригнічувати поведінкову спонтанність, регулювати власну мотивацію і т. д.). Демонструють систематичну стратегію перебору альтернатив, перевіряють більше варіантів, витрачають більше часу на розгляд усіх стимулів і порівняння пар. У повільних/неточних здатність контролювати свою поведінку виражена мінімально. Зоровий пошук найменш систематичний.

Полнос ригідного контролю "розщеплюється" на дві субгрупи: ригідні й інтегровані. Полнос гнучкого контролю відповідно: гнучкі і неінтегровані. Ригідні випробовувані, такі, що через силу долають когнітивний конфлікт на тлі низької інтеграції двох базових форм досвіду. Інтегровані випробовувані, які більш повільно називають колір слова в конфліктній карті через необхідність спеціальних ментальних зусиль для "розділення" своїх вербальних і сенсорних реакцій.

Неінтегровані швидко називають колір слова, оскільки вони виявляються нечутливі до когнітивного конфлікту через неінтегрованість знаково-словесної і сенсорно-перцептивної форм досвіду. Гнучкі випробовувані, які швидко справляються з когнітивним конфліктом на тлі інтеграції їх досвіду за рахунок активної роботи механізму мимовільного інтелектуального контролю у вигляді відгальмування домінуючих, але нерелевантних у даній ситуації вербальних функцій. Рішення задачі, що полягає в подоланні когнітивного конфлікту являє для ригідних випробовуваних надзвичайну складність. Із-за низького ступеня різних форм досвіду в них блокується здатність здійснювати попередній збір і аналіз інформації.

Полнос когнітивної простоти "розщеплюється" на дві субгрупи: недиференційовані (когнітивний прості) і узагальнювальні. Полнос когнітивної складності відповідно: багатомірні (когнітивний складні) і компартименталізатори. Недиференційовані особистості – люди, з глобальною формою організації ментального досвіду, в якому "злипаються" різні оцінки, враження, поняття. Узагальнювальні – випробовувані, у ментальному досвіді яких представлена ієрархія різноузагальнених категорій, у межах її вони легко встановлюють зв'язки між частковими конструктами на основі їх узагальнення.

Висновки:

1. Виділення стильових підгруп у кожній когнітивній властивості дає уявлення про те, що на кожному його полюсі знаходяться два абсолютно різних типи людей, для яких характерні відмінні один від одного когнітивні стратегії прийняття рішень. Застосування квадриполярного підходу у вивченні когнітивних стилів дозволить точніше визначити їх взаємозв'язки з іншими психологічними особливостями. Належність випробовуваних до того чи іншого когнітивного стилю з урахуванням "розщеплювання" його полюсів, може істотно вплинути на використовувані ними стратегії прийняття рішень.

2. Таким чином, збудована і обґрунтована континуальна модель демонструє взаємозв'язки когнітивних стилів з параметрами ухвалення рішень: типами ухвалення рішень і мотиваційно-забезпечувальними чинниками (мотивація уникнення невдач, мотивація досягнення успіху), а також особистісними чинниками рішень (раціональністю і готовністю до ризику).

ЛІТЕРАТУРА

1. *Карпов А. В.* Психология рефлексивных механизмов деятельности / А. В. Карпов. — М.: Изд-во "Институт психологии РАН", 2004. — 424 с.
2. *Карпов А. В.* Психология рефлексии / Карпов А.В., Скитяева И.М. — М.—Ярославль: Аверс Пресс. 2002. — 389 с.
3. *Корнилова Т. В.* О функциональной регуляции принятия интеллектуальных решений / Т. В. Корнилова // Психологический журнал. — 1997. — Т. 18, № 5. — С. 73–84.
4. *Корнилова Т. В.* Когнитивный стиль и факторы принятия решения в ситуации неопределенности / Т. В. Корнилова, И. Г. Скотникова, Т. В. Чудина, и др. // Когнитивные стили: тез. науч.-практ. семинара / под ред. В. Колги. — Таллинн, 1986. — С. 99–103.
5. *Кочетков В. В., Скотникова И. Г.* Индивидуально-психологические проблемы принятия решений / В. В. Кочетков, И. Г. Скотникова. — М.: Наука, 1993. — 141 с.
6. *Проблемы принятия решения : Сб. статей / отв. ред. П. К. Анохин, и др. — М. : Наука, 1976. — 319 с.*

7. Санников А. И. Личностные детерминанты принятия решений менеджерами по персоналу / А. И. Санников // Проблеми сучасної психології : зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Вип. 13. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – С. 374–383.

8. Санников А. И. Принятие решений: наука и искусство / А. И. Санников // Наука і освіта. Тематичний спецвипуск "Когнітивні процеси та творчість". – 2011. – № 9/CV. – С. 280–283.

9. Холодная М. А. Психология интеллекта: парадоксы исследования / М. А. Холодная. – М., 1997.

Подано до редакції 21.11.11
